

MACIEJ WOJCIESZAK

Uniwersytet Gdański w Gdańsku

wojt474@wp.pl

ORCID: 0000-0002-8150-9751

SPOŁECZNOŚĆ KOŚCIOŁA AFRYKI RZYMSKIEJ W RELACJI ŚW. AUGUSTYNA

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SPLP.2019.034>

Streszczenie

W artykule tym zaprezentowane zostały wybrane uwagi na temat późnoantycznej społeczności chrześcijan Kościoła Afryki rzymskiej w relacji św. Augustyna. Odwołując się do dzieł biskupa Hippony, mogliśmy zanalizować pewien wycinek obrazu społeczeństwa rzymskiego w prowincji afrykańskiej dotyczący kwestii stosunków religijnych w ówczesnych strukturach kościelnych. Nie jest to obraz pełny, zajęliśmy się w tym miejscu tylko wybranymi zagadnieniami, ponieważ kolekcja źródeł Augustyna jest nader bogata i mimo wielości opracowań na ten temat, wciąż można odkrywać nowe zagadnienia czy problemy, bądź też analizować opracowane już na nowy sposób. W powyższym artykule zajęliśmy się kwestiami związanymi z duchowieństwem afrykańskim, przebiegiem liturgii, ogólnie pojętym laikatem i jego służbą kościelną oraz stosunkami religijnymi, zawężonymi do zagadnień herezji i schizm. Sam temat podjęty przez nas w artykule wymaga dalszych badań, jednak przedstawione powyżej wnioski pozwalają stwierdzić, że mimo problemów z gospodarką w III wieku, kryzysami, uzurpacjami, a nade wszystko z herezjami, schizmami i koniunkturalnymi nawróceniami, Kościół afrykański w czasach św. Augustyna rozwijał się dobrze, a próby walki z problemami podejmował charyzmatyczny biskup Hippony, wspierany przez hierarchię kościelną.

Słowa kluczowe: *św. Augustyn; Afryka rzymska; chrześcijaństwo antyczne; duchowieństwo IV i V wieku; późnoantyczne społeczeństwo rzymskie; Kościół starożytny; stosunki religijne*

Remarks on the Christian Community
of the Roman Africa Church Made in Saint Augustine's Writings

Summary

This article presents selected remarks that St Augustine made on the late-classical Christian community of the Church in Roman. Looking at the writings of the bishop of Hippo we can analyse a certain section of Roman society in the African province, especially the question of the confessional relations in the Church structures of those days. However, this is not a complete image and we are able to deal only with some selected topics here. This is due to the fact that the collection of the Augustine sources is very complex and despite the numerous studies on this subject, new doubts and questions still arise. The paper contains a study of the African clergy, the liturgical rite, the laity in general and its ecclesiastical functions as well as the religious tensions caused by heresies and schisms. Undoubtedly the subject itself requires further research, yet the conclusions presented in the article allow us to say that despite the economic problems in the third century, the crises, the usurpations of power and, above all, the heresies, the schisms and the opportunistic conversions, the African Church in the time of St. Augustine was developing well. The charismatic bishop of Hippo was doing his best to tackle all these difficulties with the support of his clergy.

Keywords: *Saint Augustine; Roman Africa; ancient Christianity; 3rd – 4th – century clergy; late-classical Roman society; ancient Church; confessional relations*

Dzieje Afryki rzymskiej zostały już szczegółowo opracowane¹, podobnie jak administracja rzymska prowincji rozciągających się wzdłuż afrykańskiego

¹ Zob. *Afrika und Rom in der antike*, hrsg von H. J. Diesner, H. Barth, H. D. Zimmermann, Verlag Halle Univ., Halle 1968; T. Kotula, *Afryka Północna w starożytności*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1972; T. Sarnowski, *Les représentations de villas sur les mosaïques africaines tardives*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978; B. Degórski, *Kler afrykański w świetle synodów IV i V wieku*, „Vox Patrum” 22 (2002), t. 42–43, s. 219–238; L. Manton, *Roman North Africa*, Batsford Ltd., Batsford 1988; A. G. Hamman, *Życie codzienne w Afryce Północnej w czasach św. Augustyna*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1989; M. Euzennat, *Le limes de Tingitane*, Editions du CNRS, Paris 1989; J. Strzelczyk, *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992; S. Raven, *Rome in Africa*, Routledge, London 1993; A. H. Merrills, *Vandals, Romans and Berbers. New Perspectives on Late Antique North Africa*, Routledge, Aldershot 2002; A. Wilson, *Urban production in the Roman World: The View from North Africa*, „Papers of the British School at Rome” 70 (2002), s. 231–273; Y. Le Bohec, *L’Afrique romaine. 146 avant J.-C – 439 après J.-C.*, Picard, Paris 2005;

wybrzeża². W niektórych zagadnieniach wciąż jednak pozostają niezbadane lub do końca nie wyjaśnione problemy badawcze. Ciekawą kwestią pozostaje stopień chrystianizacji Afryki, a także geneza chrześcijaństwa w regionie³. Wiemy, że ok. 180 r. n.e. w Afryce znajdowało się dość dużo i prężnie działających grup chrześcijańskich, które w spotkaniach używały łacińskich przekładów Pisma Świętego oraz skupiały osoby ze wszystkich warstw społecznych, co w późniejszej ewangelizacji oraz ostatecznym zyskaniu przewagi chrześcijaństwa w regionie na przełomie III i IV wieku miało

B. Cabouret, M. P. Arnaud-Lindet, *L'Afrique romaine de 69 à 439*, Editions du Temps, Nantes 2005; P. Corbier, M. Griesheimer, *L'Afrique romaine: 146 av. J.-C.–439 ap. J.-C.*, Ellipses Marketing, Paris 2005; Y. Lafond, H. Guiraud, *L'Afrique romaine: Ier siècle avant J.-C., début Ve siècle après J.-C.*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse 2005; A. Ibba, G. Traina, *L'Afrique romaine: De l'Atlantique à la Tripolitaine (69–439 ap. J.-C.)*, Bréal, Paris 2006; M. Le Glay, *Le paganisme en Numidie et dans les Maurétanies sous l'Empire romain: état des recherches entre 1954 et 1990*, „Antiquités Africaines” 42 (2006), s. 57–86; M. Mackensen, G. Schneider, *Production centres of African Red Slip ware (2nd–3rd c.) in northern and central Tunisia: archeological provenance and reference groups based on chemical analysis*, „Journal of Roman Archeology” 19 (2006), s. 163–190; J. Stewart, *African states and rulers*, McFarland, Jefferson 2006; P. Kenrick, *Tripolitania*, Silphium Press, London 2009; D. Whittaker, *Ethnic discourses on the frontiers of Roman Africa*, w: *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition*, red. T. Derks, N. Roymans, Amsterdam University Press, Amsterdam 2009, s. 189–206; J. Hoffman-Salz, *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der römischen Eroberung. Vergleichende Untersuchungen der Provinzen Hispania Tarraconensis, Africa Proconsularis und Syria*, Franz Steiner Stuttgart, Mainz 2011 (zwłaszcza s. 154–293); J. Conant, *Staying Roman. Conquest and Identity in Africa and the Mediterranean*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

² Zob. T. Kotula, *Zgromadzenia prowincjonalne w rzymskiej Afryce w epoce późnego cesarstwa*; Sz. Olszaniec, *Prefektura praetorio Italii, Illyrikum i Afryki (312–425 n.e.)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2014.

³ Przede wszystkim zaznaczyć należy, że nie mamy żadnych danych dotyczących początków chrześcijaństwa w Afryce i właściwie nie jest pewnym, skąd przybyli pierwsi wyznawcy Chrystusa. Por. P. Moncaeaux, *Histoire littéraire de l'Afrique Chrétienne, Tertullien et les origines*, Editions Ernest Leroux, Paris 1901, vol. 1, s. 3–4. Tertulian, wydający się być najbliższą sformułowania hipotezy o pierwszych chrześcijanach, również nie daje odpowiedzi, poza stwierdzeniem, że teologicznie Kościół afrykański pochodzi od Rzymu, co jednak nie rozwiązuje kwestii przybycia pierwszych chrześcijan do Afryki w żaden sposób. Por. Tertullianus, *De praescriptione* 36, CPL 5. Dopiero Augustyn, analizując różne przekazy (po części nam nieznane) dochodzi do lakonicznego wniosku, że Ewangelię Afryce przyniesiono ze Wschodu. Por. Augustinus, *Ep.* 43, 7, PL 33; tenże, *Ep.* 52, 2, PL 33. Nie wyjaśnia niestety, czy Wschód to dla niego po prostu Palestyna, czy jakieś inne ziemie. Może tu chodzić także o Azję Mniejszą, Egipt, Libię lub nawet Rzym, choć według J. Słomki prawdopodobnie w Afryce chrześcijaństwo pojawiło się mniej więcej w tym samym czasie ze wszystkich wymienionych kierunków. Por. J. Słomka, *Eklezjalno-teologiczne podstawy praktyki pokutnej wprowadzonej przez Cypriana w Kartaginie*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 42/2 (2009), s. 116.

niebagatelne znaczenie⁴. Chrześcijanie w Afryce przed edyktem Konstancyna odznaczali się charakterystyczną gloryfikacją męczeństwa, ponieważ, o czym warto wspomnieć, według wpływowego Tertuliana nawet ucieczka przed nim była ogromną hańbą⁵.

Dużą liczbę katolików w Afryce rzymskiej⁶ już w połowie III wieku potwierdza nam Cyprian z Kartaginy – „de unitate Patris et Filii et Spiritus sancti plebs congregata”⁷. Co oczywiste, Kościół afrykański składał się z różnych rodzajów ludzi i osobowości; oprócz zwyczajnych mieszkańców, znajdowali się tam też bandyci, łajdacy czy rozpustnicy⁸. Na nabożeństwa niektórzy przychodzili w aurze świętobliwości, jednak ich życie nie było tego przykładem⁹. Biskupi katoliccy doskonale wiedzieli o tym, że w Kościele wielu jest słabych duchem¹⁰. W niniejszym artykule zajmiemy się społecznością Kościoła afrykańskiego w relacji św. Augustyna¹¹.

⁴ Wnioski takie wyciągnąć możemy na podstawie lektury *Acta Scillitanorum* (ok. 180 r.), a także *Acta Perpetuae et Felicitatis* (ok. 203 r.), gdzie mamy żywy obraz społeczności chrześcijańskiej w czasach prześladowań. Akta te przynoszą także informacje szczegółowe, które pozwalają nam chociaż w niewielkim stopniu na próbę rekonstrukcji obrazu i genezy chrześcijańskiego społeczeństwa w Afryce. W przypadku *Acta Scillitanorum* widzimy, że chrześcijanie to prężne i młode grupy, skupiające niższe warstwy społeczne (głównie chłopstwo), natomiast autor *Acta Perpetuae et Felicitatis* wielokrotnie podkreśla wykształcenie i wysoką pozycję społeczną Perpetuy. Por. *Acta Scillitanorum; Acta Perpetuae et Felicitatis*, w: *Acts of the Christian Martyrs*, Oxford University Press, Oxford 1972. Na temat pochodzenia Perpetuy por. *Passio Perpetuae* 2. Felicjta natomiast była niewolnicą, ale różnice społeczne miały zaniknąć w Chrystusie. Por. tamże, 20. Ponadto warto wspomnieć, że święto Perpetuy i Felicjty było w Afryce rzymskiej jednym z najważniejszych świąt chrześcijańskich poświęconych męczennikom. Obchodzono je 7 marca. Por. *Depositio martyrum*, mense Martio, non. Martias Perpetuae et Felicitatis, Africae, MGH AA IX, s. 71.

⁵ Por. Tertullianus, *De fuga in persecutione* 5, CCSL II; tamże 9, 4, CCSL II. Na temat chrześcijańskiej mentalności czasów prześladowań i służby w męczeństwie zob. tenże, *Ad martyras*, CCSL I.

⁶ Augustinus, *Sermo* 115, 1, PL 38.

⁷ Cyprianus, *De Dominica Oratione* 23, CCSL III A.

⁸ Augustinus, *En. in Ps.* 99, 12, PL 37.

⁹ Tamże 120, 28, PL 37.

¹⁰ Tamże 21 (2), 15, PL 36.

¹¹ Na temat życia św. Augustyna por. C. Cremona, *Augustin d'Hippone*, Éditions Pierre Téqui, Paris 1987; J.C. Eslin, *Saint Augustin. L'homme occidental*, Michalon, Paris 2002; W. Geerlings, *Augustinus – Leben und Werk. Eine bibliographische Einführung*, Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn 2002; L. Jerphagnon, *Saint Augustin. Le pédagogue de Dieu*, Gallimard, Paris 2002; G. Santi, *Agostino d'Ippona filosofo*, Lateran University Press, Roma 2003; D. Doucet, *Augustin*, Paris 2004; J.J. O'Donnell, *Augustine. A New Biography*, Harper Perennial, New York 2005; A. Trapè, *Introduzione generale a sant'Agostino*, Citta Nuova Editrice, Roma 2006; K. Pollman, *Saint Augustine the Algerian*, Göttinger Forum für Altertumswissenschaft, Göttingen 2007; W. Harmless, *Augustine in his own words*, The Catholic University of America Press, Washington 2010; M.A. Vannier, *Saint Augustin*, Entrelacs, Paris 2011; G.J. Bellinger, *Die Lebensgeschichte*

DUCHOWIEŃSTWO AFRYKAŃSKIE W IV I V WIEKU

Dyscyplina duchowieństwa afrykańskiego była tematem wielu prac naukowych¹². W Afryce czasów św. Augustyna nie było ustalonego kanonu Pisma Świętego. Powszechnie obowiązywała *Vetus Versio Latina*, natomiast tłumaczeniu dokonywanemu przez Hieronima – *Vulgacie* Hieronima nie było łatwo wejść do codziennego użytkowania, choć od połowy V wieku zaczęto coraz częściej je stosować¹³.

Starano się przede wszystkim, żeby Kościół kojarzony z uczciwością. Augustyn był bardzo skrupulatny w kwestiach kontroli majątku swojej diecezji. Pamiętać należy bowiem, że jednym z głównych zadań biskupa miejsca było zadbanie o to, żeby duchowni żyli w ubóstwie, od którego nie mogło być odstępstwa¹⁴. Gromadzenie majątku tworzyło też problemy, oprócz plotek i oskarżeń o hipokryzję, związane z dziedziczeniem. Jeśli duchowny posiadał dzieci, to one przejmowały jego majątek, często pośród kłótni i swarów¹⁵.

W Afryce, choć rzadko, zdarzały się jeszcze przypadki, kiedy lud wybierał biskupa poprzez aklamację¹⁶. W ten sposób biskupem Hippony został

des Augustinus (354–430). Bezeugt in seinen Confessiones und abgebildet im Freskenzyklus des Benozzo Gozzoli, Books on Demand, Norderstedt 2014; K. Rosen, *Augustinus. Genie und Heiliger*, wbg Philipp von Zabern in Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Wiesbaden 2015; R.L. Fox, *Augustinus. Bekenntnisse und Bekehrungen im Leben eines antiken Menschen*, Klett-Cotta, Stuttgart 2017.

¹² Por. B. Degórski, *Kler afrykański w świetle synodów IV i V wieku*, „Vox Patrum” 6 (1986), z. 10, s. 219–238; J. Śrutwa, *Przygotowanie do kapłaństwa w Afryce rzymskiej na podstawie pism św. Augustyna*, „Vox Patrum” 13–14 (1993–1995), z. 24–29, s. 267–273. Natomiast szerzej o chrześcijaństwie i jego strukturach w Afryce w interesującym nas okresie por. E. Isichei, *A History of Christianity in Africa. From Antiquity to the Present*, Grand Rapids, Lawrenceville 1995, s. 14–44; K. Hock, *Das Christentum in Afrika und dem Nahen Osten*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2005; T. C. Oden, *How Africa Shaped the Christian Mind: Rediscovering the African Seedbed of Western Christianity*, IVP Academic, Downers Grove 2007, s. 9–100; F. Decret, *Early Christianity in North Africa*, Wipf & Stock Publ., Eugene 2009. Zaś o chrześcijaństwie w Afryce bizantyjskiej i jego pozycji po arabskich podbojach por. C. J. Speel, *The Disappearance of Christianity from North Africa in the Wake of the Rise of Islam*, „Church History: Studies in Christianity and Culture” 29/4 (1960), s. 379–397.

¹³ J. Saint-Martin, *Le travail des moines*, Desclée de Brouwer, Paris 1949, s. 71.

¹⁴ Por. Augustinus, *Sermo* 356, 2–14, PL 38.

¹⁵ Tenże, *Sermo* 355, II, 3, PL 38.

¹⁶ Augustinus, *En. in Ps.* 36 (2), 20, PL 36.

Augustyn¹⁷. Homilie w danym mieście wygłaszał biskup, co było zgodne z afrykańską tradycją, a nie prezbiter, jak miało to miejsce w Italii¹⁸. Augustyn zezwalał jednak w swoim biskupstwie na takie praktyki, szczególnie jeśli prezbiter był wykształcony i posiadał dar wymowy¹⁹.

Niewielki procent społeczeństwa afrykańskiego rezygnował z życia poprzez odejście „na pustynię”, gdzie oddawano się rozważaniom Pisma Świętego²⁰. Niektórzy z mnichów zapuszczali długie włosy, by poprzez upodobnienie się do nazirejczyków otrzymywać większe datki na utrzymanie²¹. Inni rezygnowali z małżeństwa²². W Kartaginie przed rokiem 400/401 zaczęły powstawać zorganizowane klasztory, gdzie żyli mnisi utrzymujący się z własnej pracy²³ na rzecz całej społeczności klasztornej²⁴. Głównym zadaniem klasztorów w społeczeństwie afrykańskim, abstrahując od celów duchowo-religijnych, było rozdzielanie jedzenia potrzebującym²⁵. Pewnym problemem byli leniwi zakonnicy, którzy poświęcali się tylko źle pojętej kontemplacji, pracę pozostawiając świeckim²⁶. Niektórzy z mnichów upadali z różnych przyczyn i odchodzili z klasztorów, by wieść świeckie życie²⁷ lub odchodzili z powodów ideologicznych²⁸. Kwestia ta najczęściej nękała młodych zakonników i zakonnice²⁹, z czego częściej z problemem tym

¹⁷ Tenże, *Ep.* 31, 4, CSEL 34/2. Nie było to aż tak wyjątkowe w ówczesnym czasie, ponieważ inny z wybitnych członków Kościoła, tym razem w Italii, św. Ambroży, również wybrany został biskupem przez akłamację ludzi zgromadzonych w mediolańskiej bazylice. Widzimy więc, że zwyczaj ten, pochodzący z pierwszych wieków chrześcijaństwa, w późnoantycznym Imperium Rzymskim nie zanikł. Por. Ambrosius, *Ep.* 82, 3–11, CSEL 82/3; F. D. Gilliard, *Senatorial Bishops in the Fourth Century*, „The Harvard Theological Review” 77/2 (1984), s. 167–168. Ostatnio problemem wyboru Ambrozego zajął się D. Spychała, który po przedstawieniu swojej argumentacji skłania się ku interwencji władz rzymskich, a nie boskich, jak chciał widzieć to Paulin z Mediolanu, biograf Ambrozego. Por. D. Spychała, *Wybór Ambrożego Aureliusza na biskupa Mediolanu: cud czy celowe działanie Walentyniana I?*, „Studia Europaeae Gnesnensia” 9 (2014), s. 75–93.

¹⁸ Por. Possidius, *Vita Augustini* V, 4, PL 32. Na temat głoszenia homilii przez prezbiterów por. K. Panuś, *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele Katolickim*, z. 1, *Kaznodziejstwo w Kościele Powszechnym*, Wydawnictwo „M”, Kraków 1999, s. 54–55, 58–60.

¹⁹ Possidius, *Vita Augustini* V, 3, PL 32.

²⁰ Augustinus, *En. in Ps.* 54, 9–10, PL 36.

²¹ Tenże, *De op. mon.* XXI, PL 40.

²² Tenże, *En. in Ps.* 127, 1, PL 37.

²³ Por. tenże, *Retract.* II, 47 (21), 1, PL 32; tenże, *En. in Ps.* 103 (3), 6, PL 37.

²⁴ Tenże, *De op. mon.* XXV, 32, PL 40.

²⁵ Tenże, *De mor. eccl. man.* I, 67, PL 32.

²⁶ Tenże, *De op. mon.* I, 1–2, PL 40.

²⁷ Tenże, *De correptione et gratia* I, 1, PL 44.

²⁸ Tenże, *De dono pers.* XV, 38, PL 45.

²⁹ Tenże, *Sermo* 355, IV, 6, PL 38.

borykały się właśnie kobiety³⁰. Być może wyjaśnieniem jest to, że często wybierały klasztorne życie za namowami i pod presją swoich matek³¹. Często też stroje zakonnice nie były tak skromne, jak wymagały tego zasady, co również doprowadzało do różnego rodzaju zamierzonych (lub nie) nieporozumień³². Głównym źródłem utrzymania klasztorów żeńskich w Afryce rzymskiej było tkactwo³³.

Uważać też należało na oszustów i kuglarzy, którzy próbowali udawać mnichów oraz duchownych³⁴. Jak wynika ze słów Augustyna, większość z fałszywych kapłanów powiązana była ze środowiskiem *circumcelliones* i donatystów³⁵. Jeśli chcielibyśmy przyjąć taką hipotezę, musimy pamiętać o niechęci katolickiego Augustyna do schizmy donatystycznej. Utożsamianie fałszywych kapłanów z donatystami i powiązanymi z nimi *circumcelliones* mogło być elementem propagandy antydonatystycznej. Niemniej problem fałszywych kapłanów był dość poważny, zwodzili oni i oszukiwali ludzi³⁶, którzy potem skarżyli się hierarchii kościelnej – skarg tych skądinąd było całkiem sporo³⁷. Sprzedawali relikwie (w większości podrabiane)³⁸, na które w społeczeństwie afrykańskim był duży popyt. Ich działalność określano jako *lucrosa egestas*³⁹.

Ponadto praktykowano posty⁴⁰, ich intensywność i rodzaje zależały od decyzji biskupa danego miejsca⁴¹. W Afryce najczęściej dzień postny stanowiła sobota⁴². Znane były przypadki, gdy nazbyt gorliwie praktykujący posty umierali z głodu⁴³.

Duchowni czasami podróżowali po prowincjach rzymskich za zgodą swoich biskupów. Augustyn wspomina o zakonniku-kapłanie Sewerze,

³⁰ Tenże, *En. in Ps.* 75, 17.

³¹ Tenże, *De bono vid.* 8, 11, PL 40.

³² Tenże, *De sancta virg.* 34, PL 40. Na ten temat por. Ioannis Chrysostomus, *De virginitate*, PG 48, gdzie św. Jan Chryzostom krytykuje, dokładnie wyliczając, różne elementy ubioru zakonnice.

³³ Augustinus, *De mor. eccl. man.* I, 68, PL 32.

³⁴ Tenże, *En. in Ps.* 132, 4, PL 37.

³⁵ Tamże 132, 6, PL 37.

³⁶ Tamże 109, 11, PL 37.

³⁷ Tenże, *De op. mon.* XXVIII, 36, PL 40.

³⁸ Tamże.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tenże, *En. in Ps.* 86, 9, PL 37.

⁴¹ Tenże, *Ep.* 36, XIV, 32, CSEL 34/2.

⁴² Tenże, *Ep.* 45, I, II, 2, CSEL 34/2.

⁴³ Tenże, *En. in Ps.* 106, 6–7, PL 37.

który odwiedzał Afrykę z cyklem kazań i był bardzo popularną postacią w świecie chrześcijańskim⁴⁴.

W Kościele afrykańskim czasów św. Augustyna przestrzegano rozdziału na płcie⁴⁵. W trakcie sprawowania liturgii i kazania stano⁴⁶. Podczas nabożeństw wspólnie śpiewano i czyniono to chętnie⁴⁷. Psalmi śpiewano przy dźwiękach harfy⁴⁸, a głosem prowadzącym wiernych był najczęściej lektor⁴⁹. *Alleluja* śpiewano tylko w uroczyste dni, takie jak niedziele i święta⁵⁰. Modlitwy również odmawiano głośno⁵¹, w pozycji stojącej zwróconej ku wschodowi⁵². W trakcie odczytywania Ewangelii św. Jana (J 8, 48), przy słowach, które padają do Chrystusa – „diabła masz” – uderzano się w piersi⁵³. Spożywanie Ciała i Krwi Chrystusa dokonywano pod koniec liturgii⁵⁴. W Afryce duchowni spożywali codziennie chleb eucharystyczny⁵⁵.

LAIKAT W KOŚCIELE AFRYKAŃSKIM

Katechumenów, co jest sprawą oczywistą w chrystianizującym się społeczeństwie rzymskim, było sporo⁵⁶. Listy osób, które miały przyjąć chrzest, tworzone w określonym czasie, zależnym od danego kościoła⁵⁷. Oczywiście odbywano też burzliwe dyskusje dotyczące przyjmowania osób do chrztu⁵⁸. Dzieci chrzczono tylko w zagrożeniu życia (odprawiano egzorcyzmy i czy-

⁴⁴ Tamże 95, 2, PL 37. Niestety w Kartaginie zaniemógł i nie był w stanie wygłosić zaplanowanego kazania, za co Augustyn przepraszał wiernych.

⁴⁵ Tenże, *De civ. Dei* II, XXVIII, PL 41.

⁴⁶ Tenże, *De cat. rud.* XIII, 19, PL 40. Augustyn przywołuje jednak przykłady kościołów zza morza, gdzie były specjalne ławki dla osób słabszych.

⁴⁷ Tenże, *En. in Ps.* 32 (2), 4, PL 36.

⁴⁸ Tamże 4, 1, PL 36.

⁴⁹ Tamże 138, 1, PL 37.

⁵⁰ Tamże 106, 1, PL 37.

⁵¹ Tamże 3, 4, PL 36.

⁵² Tenże, *De sermo Dom. in monte* 2, 5, 18, PL 34.

⁵³ Tenże, *En. in Ps.* 48 (2), 4, PL 36.

⁵⁴ Tenże, *De Trinitate* III, X, 21, PL 42.

⁵⁵ Tenże, *De sermo Dom. in monte* 2, 7, 26, PL 34. Z kolei na Wschodzie tak nie czyniono, co Augustyn ganił w ostrych słowach. Jak widać, Kościół był wówczas kościołem żywym, gdzie w niektórych kwestiach wiary różne Kościoły miały różne tradycje. Na ten temat szczególnie por. tenże, *Ep.* 54, I, II, 2, CSEL 34/2.

⁵⁶ Tenże, *De nupt. et conc.* I, 4,5–5,6, PL 44. Świadczy to również o postępkach chrystianizacji w regionie.

⁵⁷ Tenże, *Conf.* IX, 6, PL 32.

⁵⁸ Tenże, *De fide et op.* I, 2, PL 40.

niono „tchnienie” nad dziećmi⁵⁹), natomiast zwyczajowo czekano na dojrzalszy wiek, żeby w pełni zrozumiana została idea chrztu⁶⁰. Dużo osób przyjmowało też chrzest, kiedy nie dało się go już dłużej odwlekać⁶¹ – było to związane z powszechnie panującym przekonaniem, że lepiej stanąć przed Bogiem mając jak najmniej grzechów na sumieniu. Katechumeni uczęszczali na specjalne katechezy chrzcielne⁶². Chrzest katechumenów, którzy dopiero po nim mogli być wprowadzeni w Eucharystię⁶³, rozpoczynał się od odprawienia egzorcyzmów, a następnie udzielano chrztu wody⁶⁴. Dniem chrztu tradycyjnie była sobota⁶⁵. Katechumen tydzień wcześniej egzaminowany był ze Składu Apostolskiego, a w dzień chrztu z Modlitwy Pańskiej⁶⁶. „Symbolum nemo scribit, ut legi possit”⁶⁷. Chrztu mogli udzielić tylko ci, *qui ordinatur*, posiadający sakramenty święceń⁶⁸, czyli możliwość tzw. nałożenia rąk⁶⁹. Po chrzcie należało przez kilka dni powstrzymać się od stosunków płciowych⁷⁰. Problemem hierarchii w Afryce były również powtórne chrzty udzielane przez donatystów⁷¹.

Dla Kościoła osobną kategorię świeckich, którzy mogli i powinni angażować się w sprawy duchowne stanowiły wdowy, których było niemało – powinny one wytrwać w czystości, najlepiej poświęcając się kontemplacji, ale nie musiały, często powtórnie wychodziły za mąż⁷².

Świeccy ponadto pełnili różne posługi w Kościele afrykańskim, poczynając od udzielania darowizn a kończąc na asyście liturgicznej⁷³. Chlubili się też swoją wiarą, nosząc znak krzyża na widocznych miejscach, niektórzy nawet na czołach⁷⁴.

⁵⁹ Tenże, *De sym. sermo ad cat.* I, 2, PL 40.

⁶⁰ Tenże, *Conf.* I, 11, PL 32.

⁶¹ Tamże IV, 4, PL 32.

⁶² Tenże, *De gest. Pelagi* II, 4, PL 44.

⁶³ Por. tenże, *Ev. Joan.* XI, 3, PL 35; tamże XLIV, PL 35.

⁶⁴ Tenże, *En. in Ps.* 65, 17, PL 36.

⁶⁵ Tenże, *Sermo* 58, 1, PL 38.

⁶⁶ Tamże.

⁶⁷ Tenże, *De symb. sermo ad cat.* I, 1, PL 40.

⁶⁸ Tenże, *De bapt.* I, 1, 2, PL 44.

⁶⁹ Tamże III, 16, 21, PL 44.

⁷⁰ Tenże, *De fide et op.* VI, 8, PL 40.

⁷¹ Tenże, *En. in Ps.* 145, 16, CSEL 95/5.

⁷² Tenże, *Sermo* 96, 8, 10, PL 38.

⁷³ Por. S. Jaśkiewicz, *O roli świeckich w Kościele wg św. Augustyna*, „Vox Patrum” 22 (2002), t. 42–43, s. 223–232.

⁷⁴ Augustinus, *En. in Ps.* 141, 9, CSEL 95/5.

Ciężkimi grzechami były cudzołóstwo, morderstwo i świętokradztwo⁷⁵. Często publicznie wyznawano grzechy w Kościele⁷⁶. Należało wówczas obejść ołtarz, żeby dostąpić usprawiedliwienia i odpuszczenia win⁷⁷, oczywiście tylko w przypadku, jeśli kapłan wcześniej wyraził na to zgodę.

Byli też i tacy, którzy wykorzystywali fakt bycia chrześcijaninem do zdobycia doczesnych korzyści⁷⁸. Nawracały się wszystkie warstwy społeczne, niezależnie od majątku, jednak powody nawróceń mogły być różne⁷⁹. Połowiczne nawrócenia były dość dużym problemem⁸⁰, niektórzy nawet przed chrztem otwarcie przyznawali, że dalej będą czcić dawnych bogów⁸¹. Zmiany w świadomości ludzi nie dokonywały się tak szybko, jak postępy (czasami pozorne) chrystianizacji w Imperium Romanum. Ponadto wielu ludzi zauważyło nowe tendencje i koniunktury, toteż nawracali się tylko i wyłącznie powodowani oczekiwaniami materialnych korzyści bądź urzędniczego awansu.

Do wygłaszania homilii i kazań należało posiadać duży talent. Wiemy, że kazania Augustyna cieszyły się wśród ludzi dużą popularnością⁸², o czym świadczyć mogą chociażby próby o powtórzenie treści jego wypowiedzi z dni wcześniejszych⁸³. Przychodzili na nie zarówno ludzie wykształceni jak i prości robotnicy i niewolnicy⁸⁴. W soboty wyjaśniał psalmy, co gromadziło dużo ludzi⁸⁵, choć nie były to obowiązkowe nabożeństwa. Niektórzy z jego braci w wierze zapisywali słowa wygłaszane przez biskupa Hippony, żeby każdy mógł je później usłyszeć lub przeczytać⁸⁶. Zdarzały

⁷⁵ Tenże, *De lib. arb.* I, III-6, PL 32.

⁷⁶ Tenże, *En. in Ps.* 101 (2), 3, PL 37.

⁷⁷ Tamże 25 (2), 10, PL 36.

⁷⁸ Por. tamże 7, 9, PL 36; tamże 47, 8, PL 36. Świadczy to o powszechności koniunkturalnych nawróceń.

⁷⁹ Tenże, *De cat. rud.* VIII, 12, PL 40.

⁸⁰ Tenże, *De cat. rud.* XVII, 2-6, PL 40. Dotyczyło to także innych części Cesarstwa. Niech świadczy o tym chociażby Maksym z Turynu, który też grzmiał na swoich wiernych, że w domach wciąż czczą bożki pogańskie. Por. Maximus Taurinensis, *Sermo* 30, 1-2, CCSL 23; tenże, *Sermo* 107, 1-2, CCSL 23. Podobnie zauważał ten problem Leon Wielki, przy czym zwracał on uwagę, że często dochodzi do porwań przez pogan chrześcijańskich dzieci na terenach granicznych (zapewne chodziło o nieochrzczone plemiona barbarzyńskie). Por. Leo I Magnus, *Ep.* 167, 19, PL 54.

⁸¹ Augustinus, *De fide et op.* XII, 18, PL 40.

⁸² Por. tenże, *Ev. Joan.* IV, 9; VII, 24; X; 4-9, PL 35. Ludzie przybywali gromadnie nawet pomimo niesprzyjających warunków pogodowych. Por. tamże VI, 1, PL 35.

⁸³ Tenże, *En. in Ps.* 33 (2), 1, PL 36.

⁸⁴ Tamże 38, 18, PL 36.

⁸⁵ Tamże 33 (1), 11, PL 36.

⁸⁶ Tamże 51, 1, PL 36.

się jednak dni, kiedy frekwencja nie dopisywała, czy to z powodu pogody czy odbywających się w tym czasie igrzysk lub przedstawień teatralnych⁸⁷. „Et si aliquando vos diutius tenuimos, consilii fuit ut importunae horae transirent: arbitramur jam illos peregrisse vanitatem suam”⁸⁸.

Ludzie podczas kazań Augustyna wytrzymywali dość długo⁸⁹ (co jak na żywiołowe, namiętne i egzaltowane społeczeństwo afrykańskie⁹⁰ było olbrzymim sukcesem) i słuchali najczęściej z uwagą i zaciekawieniem⁹¹, jednak nie zawsze było to możliwe⁹². Sama chociażby lektura *Enarrationes in Psalmos* pozwala zauważyć, że kazania Augustyna cieszyły się względnie dużą i stałą popularnością wśród ludzi. Sam biskup dbał o to, żeby jego wierni nie zmęczeni się i znudzili. Ze spisanych tekstów kazań wyłania się nam obraz społeczeństwa chrześcijańskiego chętnego słuchaniu biskupa erudyty, a co ciekawe, w większości publikę stanowili ludzie niewykształceni⁹³. Do kościoła przyciągała ich w pewnym sensie nie tylko chęć poznania tajemnic Psalmów, ale też osoba charyzmatycznego kaznodziei, człowieka, który w młodości popełniał błędy i żył tak jak oni, nie wstydząc się o tym mówić. Mimo jednak różnic i sporów doktrynalnych w Kościele afrykańskim⁹⁴, Augustyn nie ustrzegł się pewnej chępliwości w jego opisie. Jak sam stwierdzał, „Africa sola bene olet, totus mundus putet”⁹⁵.

Pod koniec IV wieku i na początku V na *limesie* i nawet poza nim próbowano nawracać pogan, ale pomimo zachwyty Augustyna i głoszenia przezeń sukcesów⁹⁶, musimy być ostrożni w ocenie oraz pamiętać o nawróceniach

⁸⁷ Miało to miejsce chociażby w św. Wawrzyńca. Por. tenże, *Sermo* 303, 1, PL 38. Częstym powodem słabej frekwencji były właśnie także igrzyska czy przedstawienia organizowane „przypadkowo” przez pogan w dni święte dla chrześcijan. Por. tenże, *Sermo* 311, 5, PL 38

⁸⁸ Tenże, *Ev. Joan.* VII, 24, PL 35.

⁸⁹ Oczywistym jest, że Augustyn jako znany i lubiany biskup miał dobrą frekwencję. Z lektury jego słów możemy domniemywać, że nie wszyscy kaznodzieje cieszyli się taką popularnością.

⁹⁰ A. G. Hamman, *Życie codzienne pierwszych chrześcijan*, dz. cyt., s. 24.

⁹¹ Augustinus, *En. in Ps.* 53, 10, PL 36.

⁹² Por. tamże 34 (1), 15, PL 36; tamże 35, 19, PL 36; tamże 38, 23, PL 36; tamże 42, 1, PL 36; tamże 48 (1), 2, 17, PL 36; tamże 58 (1), 22, PL 36; tamże 58 (2), 1, PL 36; tamże 68 (2), 12, PL 36.

⁹³ Tamże 32 (2), 5, PL 36.

⁹⁴ Ogólnie o herezjach, sporach i kontrowersjach w Kościele w interesującym nas okresie por. R. Kosiński, *Religie Cesarstwa Rzymskiego w V stuleciu*, w: *Świat rzymski w V wieku*, red. R. Kosiński, K. Twardowska, Historia Jagellonica, Kraków 2010, s. 365–396.

⁹⁵ Augustinus, *En. in Ps.* 21 (2), 2, PL 36. Niewątpliwie mamy tu do czynienia ze swoistym lokalnym patriotyzmem biskupa Hippony.

⁹⁶ Tenże, *Ep.* 199, 12, CSEL 34/2. O działalności misyjnej katolików w Afryce por. T. Kotula, *Św. Augustyn a barbarzyńcy afrykańscy*, w: *Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi*, pod red. K. Nawotki i M. Pawlak, „Antiquitas” XXIX (2007), s. 609–614.

koniunkturalnych⁹⁷. Nawet w prowincji prokonsularnej bowiem zdarzały się posiadłości i miejscowości, gdzie w ogóle nie było chrześcijan⁹⁸. Sam Augustyn nie krył swoich pogańskich korzeni. Wszyscy w Kartaginie i okolicy znali przeszłość biskupa Hippony⁹⁹, chociaż jego *Confessiones* miały przede wszystkim charakter dydaktyczny i zachęcający do przyjmowania chrześcijaństwa¹⁰⁰.

ZAGROŻENIA DLA KOŚCIOŁA AFRYKAŃSKIEGO

Wraz z postępującą chrystianizacją regionu afrykańskiego pojawiały się, rzecz jasna, herezje, takie jak apolinaryzm¹⁰¹, arianizm¹⁰², manicheizm¹⁰³, pelagianizm¹⁰⁴

⁹⁷ O nawróceniach koniunkturalnych w Cesarstwie Rzymskim por. R. MacMullen, *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100–400)*, Yale University Press New Haven-London 1984, s. 83–85; J. Pałucki, *Nawrócenia w IV wieku. Motywy oraz reperkusje społeczne*, „Vox Patrum” 17 (1997), z. 32–33, s. 187–197; D. Kasprzak, *Duszpasterze V wieku. Studium porównawcze myśli pasterskiej św. Piotra Chryzologa i Salwiana z Marsylii*, Wydawnictwo UNUM, Kraków 2008, s. 13; tenże, *Kościół IV i V wieku a połowiczne nawrócenia na chrześcijaństwo*, w: *Problemy duszpasterskie starożytnego Kościoła*, red. J. Pałucki, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009, s. 161–183; M. Wojcieszak, *Obraz społeczeństwa Italii w listach Ambrożego z Mediolanu*, „Christianitas Antiqua” VI (2014), s. 177–180.

⁹⁸ Augustinus, *En. in Ps.* 68 (1), 16, PL 36.

⁹⁹ Tamże 36 (3), 19, PL 36.

¹⁰⁰ Na temat nawrócenia Augustyna por. W. Eborowicz, *Proces nawrócenia św. Augustyna*, „Vox Patrum” 14 (1988), s. 67–81; J. Scott, *From Literal Self-Sacrifice to Literary Self-Sacrifice: Augustine's Confessions and the Rhetoric of Testimony*, w: *Augustine. From Rhetor to Theologian*, s. 31–50; P. Paciorek, *Świętego Augustyna Confessiones: dialog i świadectwo*, „Vox Patrum” 17 (1997), z. 32–33, s. 215–221.

¹⁰¹ Augustinus, *En. in Ps.* 29 (2), 2, PL 36.

¹⁰² Por. tenże, *De Trinitate* V, VI, 7, PL 42. O arianizmie i stosunku do niego panujących rzymskich władców por. D. Spychała, *Cesarze rzymscy a arianizm. Od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego (312–395)*, Wydawnictwo Contact, Bydgoszcz 2007.

¹⁰³ Por. Augustinus, *De mor. Eccl. et man.*, PL 32; tenże, *En. in Ps.* 9, 31, PL 36; tenże, *De agone chr.* IV, 4, PL 40; tenże, *De bono con.* 25, 33, PL 40; tenże, *De continentia* 9, 22; 10, 24, PL 40.

¹⁰⁴ Por. tenże, *De natura boni* 12nn, CSEL 25; tenże, *Ep.* 157, 4, 23, CSEL 44; tenże, *Ep.* 186, 32–33, CSEL 57; tenże, *Ep.* 217, CSEL 57; tenże, *Retract.* I, 8, 3, PL 32; tamże II, 73 (47), 1, PL 32; tamże II, 76 (50), 1, PL 32; tamże II, 87 (61), 1, PL 32; tenże, *Sermo* 348a, PL 39; tenże, *De bono vid.* 19, 22, PL 40; tenże, *De gratia et lib. arb.* XIV, 30, PL 44; tamże XIX, 40, PL 44; tenże, *De nuptiis et conc.* I, 1, 1; I, 35, 40, PL 44; tenże, *De praedest. sanct.* I, 2, PL 44; tamże II, 3, PL 44; tenże, *Contra Iulianos*, PL 44 (całe dzieło jest antypelagianie); tenże, *De dono pers.* IX, 29, PL 45; tamże XII, 31, PL 45. O pelagianizmie por. R. Toczko, *Pelagiusz widziany oczami św. Augustyna, św. Hieronima, Pawła Orozjusza i Mariusza Mercatora*, „Vox Patrum” 31 (2011), t. 56, s. 699–712.

czy sabelianizm (patrypasjanizm)¹⁰⁵ oraz schizmy¹⁰⁶, spośród których najbardziej znaną był donatyzm¹⁰⁷, stanowiące spory problem w rzymskiej Afryce w IV i V wieku¹⁰⁸, a jednocześnie biskupów martwiła ich rosnąca popularność w społeczeństwie¹⁰⁹. Było również wiele innych, pomniejszych ruchów hereetyckich, a głosiciele fałszywych nauk zawsze mogli liczyć na naiwność ludzi¹¹⁰. Jedną z ciekawszych takich niewielkich grup byli ludzie, którzy na podstawie własnego rozumienia słów Starego Testamentu, wyliczali że Paruzja nadejdzie za siedem tysięcy lat¹¹¹. Niewykluczone, że na takich lub podobnych wyliczeniach, niektórzy bardziej bystrzy Afrykańczycy, zarabiali pieniądze, dlatego być może ten temat poruszył akurat w swoim kazaniu Augustyn. Często też obecność heretyków wywoływała rozruchy w miastach i na wsiach¹¹². Kościół prowadził także z ruchami hereetyckimi aktywną walkę intelektualną – organizowano dysputy oraz wydawano dzieła ortodoksyjnych pisarzy przeciw herezjarchom i ich ideom¹¹³.

Dość sporą grupę zwolenników manicheizmu można było znaleźć zwłaszcza w Kartaginie w II poł. IV wieku, gdzie swoją działalność prowadził heretycki

¹⁰⁵ Augustinus, *Ev. Joan.* XXXVI, 8–9, PL 35.

¹⁰⁶ Tenże, *En. in Ps.* 101 (2), 8–9, PL 37.

¹⁰⁷ Por. tenże, *Ep.* 33, CSEL 34/2; tenże, *Ep.* 34, 2, CSEL 34/2; tenże, *Ep.* 43, CSEL 34/2; tenże, *Ep.* 49, CSEL 34/2; tenże, *Ep.* 51, CSEL 34/2, tenże, *Ep.* 52, CSEL 34/2; tenże, *Ep.* 52, 2–4, CSEL 34/2; tenże, *Ep.* 70, CSEL 34/2; tenże, *Retract.* II, 31 (5), 1–2, PL 32; tamże II, 43 (17), 1–3, PL 32; tamże 44 (18), 1, PL 32; tamże 45 (1), PL 32; tamże 52 (26), 1, PL 32; tamże 53 (27), 1–2, PL 32; tamże 54 (28), 1, PL 32; tamże 65 (39), 1, PL 32; tamże 66 (40), 1, PL 32; tamże 72 (46), PL 32, tamże 74 (48), PL 32; tamże 85 (59), 1, PL 32; tenże, *Ev. Joan.* IV, 16, PL 35; tamże V, 13, PL 35; tamże VI, 11–12, 20, PL 35; tamże XIII, 14, PL 35; tenże, *In ep. Joan. ad Parth.* I, 2, PL 35; tamże III, 7, PL 35; tenże, *En. in Ps.* 33 (2), 7, PL 36; tamże 36 (2), 19, PL 36; tamże 36 (3), 19–20, PL 36; tamże 49, 3–9, PL 36; tamże 54, 16, PL 36; tamże 145, 16, CSEL 95/5; tenże, *De doct. Chr.* III, XXX, 42, PL 34; tenże, *De gestis Pelagi* XII, 27, PL 44, tenże, *Enchiridion* XVII, PL 40; tenże, *De bapt.* II, 11, 16, PL 44.

¹⁰⁸ Por. Augustinus, *Conf.* XII, 16–17, 21, PL 32; tenże, *De vera rel.* V, 8–9, PL 34; tenże, *En. in Ps.* 18 (2), 5–6, 11–12, PL 36; tamże 21 (2), 1, PL 36; tamże 64, 7, 10, PL 36; tamże 75, 7–8, PL 36; tamże 80, 14, PL 37; tamże 85, 19, PL 37; tamże 106, 14, PL 37; tamże 109, 11, PL 37; tamże 118 (26), 4, PL 37; tamże 138, 26, PL 37; tenże, *Sermo* 3, PL 38; tenże, *Sermo* 71, 19, 32, PL 38; tenże, *Sermo* 92, 2, PL 38; tenże, *De div. quaest. ad Simpl.* II, 1, 10, PL 40; tenże, *De fide et op.* IV, 6, PL 40; tenże, *De cat. rud.* XXV, 48, PL 40; tenże, *De continentia* 4, 11, PL 40, tenże, *De civ. Dei* XXI, 25, 1–4, PL 41.

¹⁰⁹ Por. tenże, *Ev. Joan.* XVIII, 4, PL 35; tenże, *En. in Ps.* 103 (3), 5, PL 37; tamże 119, 9, PL 37; tamże 120, 12, PL 37; tenże, *De sermo Dom. in monte* I, 5, 13; II, 9, 31; II, 24, 78–81, PL 34; tenże, *Contra ep. Manichaei quam voc. fund.*, PL 42; tenże, *De haeresibus*, PL 42

¹¹⁰ Por. tenże, *Ev. Joan.* XCVI, 5, PL 35; tenże, *En. in Ps.* 31 (2), 18, PL 36.

¹¹¹ Tamże 6, 1, PL 36.

¹¹² Tamże 45, 13, PL 36.

¹¹³ Tamże 118 (6), 4, PL 37.

biskup Faustus¹¹⁴. Odznacжали się oni przesadnym wręcz szacunkiem do płodów ziemi – sam Augustyn przyznaje, że manichejczycy, do których dołączył, potrzebującej, głodnej osobie spoza swojego grona odmówiliby kromki chleba, ponieważ oznaczałoby to skazanie tego kawałka chleba na śmierć¹¹⁵. Sami zaś nie jedli mięsa i roślin, z identycznych powodów¹¹⁶. Ponadto w ostatnich dekadach IV wieku manichejczycy zyskiwali ogólnie dość dużą popularność w miastach¹¹⁷.

Donatyzm był zdecydowanie jedną z największych schizm starożytnego Kościoła, która dotknęła wyłącznie tereny Afryki¹¹⁸. Walkę z nim utrudniała jego popularność i względna powszechność oraz współpraca donatystów z bandami *circumcelliones*¹¹⁹. W każdej warstwie społecznej można było odnaleźć donatystów, także wśród urzędników państwowych¹²⁰. Czasami, żeby przejść ze strony katolickiej do donatystycznej, wystarczał konflikt interesów. Tak było w przypadku kapłana Prymusa, który skarcony za niewłaściwe zachowanie, obraził się i przyjął powtórny chrzest¹²¹, dołączając do schizmy¹²². W drugą stronę również zdarzały się transfery i były one częste¹²³, co dowodzi tego, że wśród chrześcijan Afryki rzymskiej w czasach św. Augustyna żyło wciąż wielu donatystów; co więcej zaś, w niektórych rejonach katolicycy byli w znacznej mniejszości¹²⁴, jak na przykład w Bagai

¹¹⁴ Tenże, *Conf.* V, 3–6, PL 32.

¹¹⁵ Tamże III, 6, PL 32.

¹¹⁶ Tenże, *De civ. Dei* I, XX, PL 41.

¹¹⁷ Tenże, *En. in Ps.* 10, 3, PL 36.

¹¹⁸ Na temat donatyzmu i walki z nim por. hasło *donatismus* w: RPTK XI, Leipzig 1898, s. 788–798; P. Gruszka, *Autorytet Pisma Świętego w polemikach religijnych katolików z donatystami*, „Antiquitas” XV (1989), s. 45–60; T. Kołosowski, *Od wolności wyboru wyznania do przymusu religijnego. Ewolucja poglądów biskupa z Hippony podczas schizmy donatystycznej w Afryce rzymskiej*, Offset Piła, Piła 2000, rozdz. I (dot. kontekstu historycznego); J. Ratzinger, *Opera omnia, Lud i Dom Boży w nauce św. Augustyna o Kościele*, dz. cyt., s. 188–249.

¹¹⁹ Augustinus, *En. in Ps.* 57, 19, PL 36.

¹²⁰ Por. tenże, *Ep.* 56, CSEL 34/2; tenże, *Ep.* 57, CSEL 34/2; tenże, *Ep.* 58, CSEL 34/2.

¹²¹ Powtórzenie chrztu przez właściwego biskupa donatystycznego było warunkiem koniecznym dołączenia do tej schizmy. Por. Augustinus, *En. in Ps.* 32 (3), 29, PL 36.

¹²² Tenże, *Ep.* 35, 2, CSEL 34/2.

¹²³ Tenże, *Ep.* 20*, 3, Coll. Divjak. *Quoniam non solum in civitatem multi homines, verum etiam in agris multae plebes accesserat ex parte Donati*. Augustyn opisuje również przypadek jednego donatysty, który został w Kartaginie przyjęty na łono katolików, jednak nie otrzymawszy pożądanego stanowiska, wyrażał głośno swe niezadowolenie. Por. Augustinus, *En. in Ps.* 36 (2), 11, PL 36. Możemy zauważyć na tym przykładzie, że czasami transfery pomiędzy donatyzmem a katolicyzmem nie miały nic wspólnego z poglądami, tylko z czysto ludzkim pragnieniem chwały i sławy.

¹²⁴ Augustinus, *En. in Ps.* 30 (4), 7, PL 36.

w Numidii, w Thamugade¹²⁵ czy w części Libii – Getulii¹²⁶. Obie strony prowokowały się nawzajem i nie szczędziły sobie wyzwisk, gdy mijali się na ulicy¹²⁷. Cesarze popierali stronę katolicką w tym sporze¹²⁸, dlatego też nie mogą dziwić rozkazy wysłane Makariuszowi, który miał na przełomie IV i V wieku zacząć wyciszać donatystów¹²⁹. Jeśli chodzi o kwestie doktrynalne, to donatyzm nie różnił się niczym od katolicyzmu. Kością niezgody było na początku IV wieku traktowanie *lapsi*, czyli upadłych w czasie prześladowań chrześcijan. Donatyści organizowali swoje własne synody¹³⁰. Zachęcali także ludzi, korzystając z ich niewiedzy, do wstąpienia w swoje szeregi¹³¹. W czasie rozmów wyjawiali tylko, że w Kościele jest wielu grzeszników, a oni są ze stronnictwa biskupa Donata, którzy pragną zbawienia, nie podając żadnych innych konkretnych informacji¹³². Zazwyczaj udawali też katolików¹³³. Wykorzystywano również zależności, jakimi charakteryzowało się społeczeństwo afrykańskie. Biskup donatystyczny Kryspin, poprzez działania prawne związane z wykupem ziemi, przechrzczył osiemdziesięciu kolonów, którzy byli katolikami¹³⁴. Było to wbrew ich woli, ale pamiętając o *glebae adscripti*, to biskup Kryspin w świetle obowiązującego prawa, nie zrobił niczego złego. Ponadto możemy domniemywać, że przy niekorzystnej sytuacji kolonów, nie opłacało im się stawiać oporu biskupowi, ponieważ mogło to tylko pogorszyć ich los.

Częste wspomnianie donatystów w kazaniach Augustyna świadczy nie tylko o tym, że byli oni znaczącym problemem dla katolików, ale również o tym, że tracono na ich rzecz wiernych¹³⁵. Również i przed Augustynem, św. Ambroży z Mediolanu zauważał, że dużym problemem dla jedności

¹²⁵ Tamże 21 (2), 24, PL 36.

¹²⁶ Tamże 148, 10, CSEL 95/5.

¹²⁷ Tenże, *Ep.* 35, 4, CSEL 34/2.

¹²⁸ Por. tenże, *Ev. Joan.* XI, 14, PL 35; tenże, *In ep. Joan. ad Parth.* X, 10, PL 35; tenże, *De bapt.* II, 10, 15, PL 44. Na podstawie tych fragmentów możemy zauważyć, że zaangażowanie w walkę z donatyzmem ze strony państwowej było dość spore. Ważną też jest konstytucja cesarska z 15 stycznia 409 r., która nakazuje ukaranie wszystkich donatystów. Dzięki niej mamy potwierdzenie także przejawów agresywnego zachowania donatystów względem katolików – dochodziło do wyszydzania, pobić, a nawet tortur. Por. *Cod. Th.* XVI, 5, 46.

¹²⁹ Augustinus, *En. in Ps.* 10, 5, PL 36.

¹³⁰ Tamże 21 (2), 31, PL 36.

¹³¹ Tamże 10, 1, PL 36.

¹³² Tamże 10, 4, PL 36.

¹³³ Tamże 57, 19, PL 36.

¹³⁴ Tenże, *Ep.* 105, 2, 4, CSEL 34/2.

¹³⁵ Tenże, *En. in Ps.* 39, 1, PL 36.

Kościół jest specyficzna tylko dla terenów Afryki rzymskiej schizma donatystyczna, której członkowie udzielają powtórnych chrztów (o czym była już mowa), a także wyświęcają własnych biskupów, co było całkowicie wbrew obowiązującym zasadom¹³⁶.

PODSUMOWANIE

W taki właśnie sposób prezentowała się mozaika społeczności chrześcijan Afryki rzymskiej czasów św. Augustyna – jako miejsce bogate, ale pełne sprzeczności, nierówności między bogatymi a biednymi oraz konfliktów nie tylko społecznych, ale i religijnych. Afrykańczycy żywiołowo reagowali na różne wydarzenia czy zmiany w swoim życiu. Niepowodzenia chrześcijanie tłumaczyli działaniem szatana, fatum lub złego losu, rzadko kiedy winę widząc w sobie¹³⁷. Ludzie za porażki obwiniali wszystko i wszystkich¹³⁸. Jeżeli ktoś nie wierzył drugiemu, zbywał go, mówiąc, że to babskie gadanie¹³⁹, przy okazji wyrażając dezaprobatę poprzez popukanie się w czoło¹⁴⁰. Oczywiście wszystko to działo się przy bardzo bogatej gestykulacji. Ludzie często też spluwali idąc ulicami¹⁴¹. Przytoczony tutaj tylko niewielki fragment opisu zachowania społeczeństwa afrykańskiego może nas już nakierować na trudności i problemy, jakie mogło ono sprawiać nie tylko urzędnikom cesarskim, ale i od IV wieku hierarchii kościelnej.

Wydarzenia polityczne również nie oszczędzały prowincji afrykańskich, które mimo niesprzyjających od III wieku okoliczności wciąż dobrze prosperowały. Narażona na ataki plemion z południa, uzurpacje czy krwawe w przebiegu konflikty religijne w późnym antyku, rzymska Afryka, której największy rozwój przypadł na II wiek po Chr. i tak pozostawała jednym z najwspanialszych obszarów Cesarstwa Rzymskiego nawet w momencie, gdy panowali nad nią Wandalowie (z krótką przerwą w latach 435–439 wymuszoną przez traktat pokojowy zawarty przez wysłanego do Afryki Aspara¹⁴²) i gdy w roku 530, dzięki wizji Justyniana oraz umiejętnościom

¹³⁶ Por. Ambrosius, *Ep.* 7*, 6–7, CSEL 82/3.

¹³⁷ Augustinus, *En. in Ps.* 91, 3, PL 37.

¹³⁸ Tamże.

¹³⁹ Tamże 134, 20, PL 37.

¹⁴⁰ Tenże, *De bapt.* V, 5–6, PL 40.

¹⁴¹ Tenże, *En. in Ps.* 125, 7, PL 37.

¹⁴² Aeczusz, praktycznie panujący nad zachodnią częścią Cesarstwa, poprosił o pomoc cesarza wschodniej części Imperium w rozwiązaniu problemu wandalckiego (sam musiał uporać się

Belizariusza¹⁴³, na ponad półtora stulecia powróciła do Cesarstwa Bizantyjskiego¹⁴⁴.

Kościół afrykański, co oczywiste, miał również swoje poważne problemy, przede wszystkim związane z koniunkturalnymi nawróceniami (które stanowiły wyzwanie w całym Imperium Rzymskim) oraz z rozwojem różnego rodzaju herezji i schizm, dążących do naruszenia jedności kościelnej. Zdecydowanie najpoważniejszą schizmą był powstały w pierwszych latach IV wieku donatyzm, którego zwolennicy w czasach św. Augustyna wciąż stanowili pewien procent wśród wyznawców Chrystusa. W kwestii licznych herezji biskup Hippony także nie pozostawał obojętny. Zwalczał apolinaryzm, arianizm, manicheizm, pelagianizm oraz sabelianizm.

W powyższych uwagach dotyczących chrześcijańskiego społeczeństwa Afryki rzymskiej, zawartych w pismach św. Augustyna, mogliśmy zaobserwować również kilka interesujących zjawisk oraz tradycji dotyczących życia codziennego świeckich, kleru oraz kształtowania się liturgii.

Kościół w Afryce rzymskiej epoki późnego antyku, mimo wszelkich przeszkód, rozwijał się prężnie, a związek miało to niewątpliwie z charyzmą i przykładem życia biskupa Hippony. Oczywiście w IV i V wieku wewnętrzną jednością Kościoła wstrząsały liczne herezje i schizmy, które wpływały na niepokój w społeczeństwie, jednak dzięki działalności katolickich biskupów i cesarzy, a także wsparciu Ducha Świętego, nie naruszały one w poważnym stopniu struktur kościelnych oraz pozwalały zachować tak potrzebną katolicką jedność w chrystianizującym się społeczeństwie Cesarstwa Rzymskiego.

jeszcze z poważnymi problemami w Galii. Walentynian III wysłał na pomoc Aspara, który zmusił Gejzeryka do zawarcia układu pokojowego w 435 roku, który jednak w 439 ten zerwał, korzystając z kolejnych słabości armii rzymskiej i niemożności utrzymania w wielu miejscach silnych oddziałów wojskowych. Na początku lat 40. V wieku planowano wyprawy przeciwko Wandalom, jednak nic z tego nie wyszło. Por. P. Heather, *Upadek Cesarstwa Rzymskiego*, s. 335, 338–340. Na temat samego Aecjusza klasyczne studium napisał T. Mommsen. Por. T. Mommsen, *Aetius*, „Hermes” LXXVI (1901), s. 516–547.

¹⁴³ Por. L. Casson, *Belisarius' Expedition Against Carthage*, w: *Carthage VII: Excavations at Carthage 1978 Conducted by the University of Michigan*, ed. J. H. Humphrey, Kelsey Museum, University of Michigan, Ann Arbor 1992, s. 23–28.

¹⁴⁴ Na temat dziejów Afryki wandalckiej i bizantyjskiej por. Ch. Diehl, *L'Afrique Byzantine. Histoire de la Domination Byzantine en Afrique (533–709)*, Ernest Leroux, Paris 1896; D. Roques, *La Guerre contre les Vandales (Guerres de Justinien, livres 3-4)*, Belles Lettres, Paris 1990; G. Tate, *Justinien. L'épopée de l'Empire d'Orient (527–565)*, Fayard, Paris 2004; I. Hughes, *Belisarius: The Last Roman General*, Pen and Sword Military, Yardley 2009; P. Maraval, *Justinien. Le rêve d'un empire chrétien universel*, Tallandier, Paris 2016.

Bibliografia

- Acts of the Christian Martyrs*, Oxford University Press, Oxford 1972.
- Afrika und Rom in der antike*, hrsg von H. J. Diesner, H. Barth, H.D. Zimmermann, Verlag Halle Univ., Halle 1968.
- Ambrosius, *Epistulae*, CSEL 82/1, 82/3, 82/3.
- Augustinus, *Epistulae*, CSEL 34/1, 34/2, 44, 57.
- Augustinus, *Confessiones*, PL 32.
- Augustinus, *De Moribus Ecclesiae Catholicae et de Moribus Manichaeorum*, PL 32.
- Augustinus, *Retractationum libri duo*, PL 32.
- Augustinus, *De Doctrina Christiana*, PL 34.
- Augustinus, *De Sermo Domini in Monte*, PL 34.
- Augustinus, *De Vera Religione*, PL 34.
- Augustinus, *In Epistolam Joannis Ad Parthos Tractatus Decem*, PL 35.
- Augustinus, *In Evangelium Joannis Tractatus CXXIV*, PL 35.
- Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, PL 36-37.
- Augustinus, *Sermones*, PL 38-39.
- Augustinus, *De Bono Viduitatis*, PL 40.
- Augustinus, *De Catechizandis Rudibus*, PL 40.
- Augustinus, *De continentia*, PL 40.
- Augustinus, *De Diversis Quaestionibus Ad Simplicianum*, PL 40.
- Augustinus, *De Fide Et Operibus*, PL 40.
- Augustinus, *De Opere Monachorum*, PL 40.
- Augustinus, *De Sancta Virginitate*, PL 40.
- Augustinus, *De Symbolo Ad Catechumenos*, PL 40.
- Augustinus, *Enchiridion*, PL 40.
- Augustinus, *De Civitate Dei*, PL 41.
- Augustinus, *Contra Epistolam Manichaei*, PL 42.
- Augustinus, *De Haeresibus*, PL 42.
- Augustinus, *De Trinitate*, PL 42.
- Augustinus, *De Correptione et Gratia*, PL 44.
- Augustinus, *De Gestis Pelagi*, PL 44.
- Augustinus, *De Gratia Et Libero Arbitrio Ad Valentinum*, PL 44.
- Augustinus, *De Nuptiis Et Concupiscentia*, PL 44.
- Augustinus, *De Peccatorum Meritis Et Remissione Et De Baptismo Parvulorum*, PL 44.
- Augustinus, *De Dono Perseverantiae*, PL 45.
- Bellinger G.J., *Die Lebensgeschichte des Augustinus (354–430). Bezeugt in seinen Confessiones und abgebildet im Freskenzyklus des Benozzo Gozzoli*, Books on Demand, Norderstedt 2014.

Bettetini M., *Augustinus in Karthago: gleich einem Roman*, w: *Die Confessiones des Augustines von Hippo. Einführung und Interpretationem zu den dreizehn Büchen*, hrsg von N. Fischer, C. Mayer, Herder Freiburg, Freiburg-Basel-Wien 2004, s. 133–164.

Bohec Y. Le, *L'Afrique romaine. 146 avant J.-C – 439 après J.-C.*, Picard, Paris 2005.

Cabouret B., Arnaud-Lindet M.P., *L'Afrique romaine de 69 à 439*, Editions du Temps, Nantes 2005.

Campanhausen H. von, *Ojcowie Kościoła*, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa 1998.

Casson L., *Belisarius' Expedition Against Carthage*, w: *Carthage VII: Excavations at Carthage 1978 Conducted by the University of Michigan*, ed. J.H. Humphrey, Kelsey Museum, University of Michigan, Ann Arbor 1992, s. 63–79.

Chadwick H., *Augustyn*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2000.

Conant J., *Staying Roman. Conquest and Identity in Africa and the Mediterranean*, Cambridge University Press, Cambridge 2012.

Corbier P., Griesheimer M., *L'Afrique romaine: 146 av. J.-C.–439 ap. J.-C.*, Ellipses Marketing, Paris 2005.

Cremona C., *Augustin d'Hippone*, Éditions Pierre Téqui, Paris 1987.

Cyprianus, *De Dominica Oratione*, CCSL III A.

Decret F., *Early Christianity in North Africa*, Wipf & Stock Publ., Eugene 2009.

Degórski B., *Kler afrykański w świetle synodów IV i V wieku*, „Vox Patrum” 22 (2002), t. 42–43, s. 219–238.

Depositio martyrum, mense Martio, non. Martias Perpetuae et Felicitatis, Africae, MGH AA IX.

Diehl Ch., *L'Afrique Byzantine. Histoire de la Domination Byzantine en Afrique (533–709)*, Ernest Leroux, Paris 1896.

Eborowicz W., *Proces nawrócenia św. Augustyna*, „Vox Patrum” 14 (1988), s. 67–81.

Eckmann, *Św. Augustyn – duszpasterz*, „Vox Patrum” 7 (1987), z. 12–13, s. 137–153.

Eckmann A., *Osobowość dobrego katachety w ujęciu św. Augustyna*, „Vox Patrum” 10 (1990), z. 18, s. 113–120.

Eckmann A., *Św. Ambroży jako duchowy mistrz św. Augustyna*, „Vox Patrum” 18 (1998), t. 34–35, s. 195–199.

Eslin J.C., *Saint Augustin. L'homme occidental*, Michalon, Paris 2002.

Euzennat M., *Le limes de Tingitane*, Editions du CNRS, Paris 1989.

Fox R.L., *Augustinus. Bekenntnisse und Bekehrungen im Leben eines antiken Menschen*, Klett-Cotta, Stuttgart 2017.

Geerlings W., *Augustinus – Leben und Werk. Eine bibliographische Einführung*, Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn 2002.

Gilliard D., *Senatorial Bishops in the Fourth Century*, „The Harvard Theological Review” 77/2 (1984), s. 153–175.

Glaz M. Le, *Le paganisme en Numidie et dans les Maurétanies sous l'Empire romain: état des recherches entre 1954 et 1990*, „Antiquités Africaines” 42 (2006), s. 57–86.

Gołgowski T., *Hippona dziś*, „Vox Patrum” 8 (1988), t. 14, s. 415–421.

Gruszka P., *Autorytet Pisma Świętego w polemikach religijnych katolików z donatystami*, „Antiquitas” XV (1989), s. 45–60.

Hamman A. G., *Życie codzienne w Afryce Północnej w czasach św. Augustyna*, Instytut Wydawniczy PAX, Warszawa 1989.

Harmless W., *Augustine in his own words*, The Catholic University of America Press, Washington 2010.

Hughes I., *Belisarius: The Last Roman General*, Pen and Sword Military, Yardley 2009.

Hock K., *Das Christentum in Afrika und dem Nahen Osten*, Evangelische Verlagsanstalt, Leipzig 2005.

Hoffman-Salz J., *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der römischen Eroberung. Vergleichende Untersuchungen der Provinzen Hispania Tarraconensis, Africa Proconsularis und Syria*, Franz Steiner Stuttgart, Mainz 2011.

Ibba A., Traina G., *L'Afrique romaine: De l'Atlantique à la Tripolitaine (69–439 ap. J.-C.)*, Bréal, Paris 2006.

Ioannis Chrysostomus, *De virginitate*, PG 48.

Isichei E., *A History of Christianity in Africa. From Antiquity to the Present*, Grand Rapids, Lawrenceville 1995.

Jaśkiewicz S., *O roli świeckich w Kościele wg św. Augustyna*, „Vox Patrum” 22 (2002), t. 42–43, s. 223–232.

Kasprzak D., *Duszpasterze V wieku. Studium porównawcze myśli pasterskiej św. Piotra Chryzologa i Salwiana z Marsylii*, Wydawnictwo UNUM, Kraków 2008.

Kasprzak D., *Kościół IV i V wieku a połowiczne nawrócenia na chrześcijaństwo*, w: *Problemy duszpasterskie starożytnego Kościoła*, red. J. Pałucki, Wydawnictwo KUL, Lublin 2009, s. 161–183.

Kenrick P., *Tripolitania*, Silphium Press, London 2009.

Kołosowski T., *Od wolności wyboru wyznania do przymusu religijnego. Ewolucja poglądów biskupa z Hippony podczas schizmy donatystycznej w Afryce rzymskiej*, Offset Piła, Piła 2000.

Kotula T., *Zgromadzenia prowincjonalne w rzymskiej Afryce w epoce późnego Cesarstwa*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1965.

Kotula T., *Afryka Północna w starożytności*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1972.

Kotula T., *Św. Augustyn a barbarzyńcy afrykańscy*, w: *Grecy, Rzymianie i ich sąsiedzi*, pod red. K. Nawotki i M. Pawlak, „Antiquitas” XXIX (2007), s. 609–614.

Kranz G., *Augustinus. Sein Leben und Wirken*, Matthias-Grünwald, Mainz 1994.

Lafond Y., Guiraud H., *L'Afrique romaine: Ier siècle avant J.-C., début Ve siècle après J.-C.*, Presses Universitaires du Mirail, Toulouse 2005.

Lancel S., *Saint Augustin*, SCM Press, Paris 1995.

Leo I Magnus, *Ep.* 167, PL 54.

Mackensen M., Schneider G., *Production centres of African Red Slip ware (2nd-3rd c.) in northern and central Tunisia: archeological provenance and reference groups based on chemical analysis*, „Journal of Roman Archeology” 19 (2006), s. 163–190.

MacMullen R., *Christianizing the Roman Empire (A.D. 100-400)*, Yale University Press New Haven-London 1984.

Manton L., *Roman North Africa*, Batsford Ltd., Batsford 1988.

Maraval P., *Justinien. Le rêve d'un empire chrétien universel*, Tallandier, Paris 2016.

Marec E., *Monuments chrétiens d'Hippone ville Episcopale de Saint Augustin*, Arts et Metiers Graphiques, Paris 1958.

Marrou H. I., *Augustinus und das Ende der antiken Bildung*, Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn-München-Wien-Zürich 1995.

Marrou H. I., *Saint Augustin et l'augustinisme*, Seuil, Paris 2003.

Maximus Taurinensis, *Sermo* 30, CCSL 23.

McLynn N. B., *Ambrose of Milan: Church and Court in a Christian Capital*, University of California Press, Oakland 1994.

Merrills A. H., *Vandals, Romans and Berbers. New Perspectives on Late Antique North Africa*, Routledge, Aldershot 2002.

Mommsen T., *Aetius*, „Hermes” LXXVI (1901), s. 516–547.

Moncaeaux P., *Histoire littéraire de l'Afrique Chrétienne*, vol. 1, *Tertullien et les origines*, Editions Ernest Leroux, Paris 1901.

O'Donnell J.J., *Augustine. A New Biography*, Harper Perennial, New York 2005.

Oden T.C., *How Africa Shaped the Christian Mind: Rediscovering the African Seedbed of Western Christianity*, IVP Academic, Downers Grove 2007.

Olszaniec Sz., *Prefektura praetorio Italii, Illyrikum i Afryki (312–425 n. e.)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2014.

Paciorek P., *Świętego Augustyna Confessiones: dialog i świadectwo*, „Vox Patrum” 17 (1997), z. 32–33, s. 215–221.

Pałucki J., *Nawrócenia w IV wieku. Motywy oraz reperkusje społeczne*, „Vox Patrum” 17 (1997), z. 32–33, s. 187–197.

Panuś K., *Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele Katolickim*, z. 1, *Kaznodziejstwo w Kościele Powszechnym*, Wydawnictwo „M”, Kraków 1999.

Perler O., *L'Église principale et les autres sanctuaires chrétiens d'Hippone La Royale d'après les textes de saint Augustin*, *RÉAug* 1 (1955), s. 299–343.

Pollman K., *Saint Augustine the Algerian*, Göttinger Forum für Altertumswissenschaft, Göttingen 2007.

Possidius, *Vita Augustini*, PL 32.

Przywara E., *San Agustín. Perfil humano y religioso*, Ediciones Cristiandad, Madrid 1984.

Ratzinger J. (Benedictus XVI), *Ojcowie Kościoła. Od Klemensa Rzymskiego do Augustyna*, Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów „W drodze”, Poznań 2008.

Ratzinger J. (Benedictus XVI), *Opera omnia. Lud i Dom Boży w nauce Augustyna o Kościele*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2014, t. 15.

Raven S., *Rome in Africa*, Routledge, London 1993.

Rosen K., *Augustinus. Genie und Heiliger*, wbg Philipp von Zabern in Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Wiesbaden 2015.

Roques D., *La Guerre contre les Vandales (Guerres de Justinien, livres 3–4)*, Belles Lettres, Paris 1990.

Rzymska Afryka Północna. Scripta minora Tadeusza Kotuli, wybór i opracowanie M. Pawlak, K. Nawotka, A. Łoś, Historia Iagellonica, Kraków 2016.

Saint-Martin J., *Le travail des moines*, Desclée de Brouwer, Paris 1949.

Santi G., *Agostino d'Ipbona filosofo*, Lateran University Press, Roma 2003.

Sarnowski T., *Les représentations de villas sur les mosaïques africaines tardives*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1978.

Schilling O., *Die Staats – und Soziallehre des hl. Augustinus*, Herder, Freiburg im Breisgau 1910.

Seele P., *Philosophie der Epochenschwelle. Augustin zwischen Antike und Mittelalter*, De Gruyter, Berlin 2008.

Słomka J., *Eklezjalno-teologiczne podstawy praktyki pokutnej wprowadzonej przez Cypriana w Kartaginie*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 42/2 (2009), s. 24–37.

Speel C. J., *The Disappearance of Christianity from North Africa in the Wake of the Rise of Islam*, „Church History: Studies in Christianity and Culture” 29/4 (1960), s. 379–397.

Spychała D., *Cesarze rzymscy a arianizm. Od Konstantyna Wielkiego do Teodozjusza Wielkiego (312–395)*, Wydawnictwo Contact, Bydgoszcz 2007.

Spychała D., *Wybór Ambrożego Aureliusza na biskupa Mediolanu: cud czy celowe działanie Walentyniana I?*, „Studia Europaeae Gnesnensia” 9 (2014), s. 75–93.

Spychała D., *Przemiany religijne i kulturowe w zachodnich prowincjach Cesarstwa Rzymskiego od roku 306 do śmierci św. Augustyna*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2016, tom 1.

Stewart J., *African states and rulers*, McFarland, Jefferson 2006.

Stranb J., *Augustinus Sorge um die regeneratio imperii. Das Imperium Romanum als civitas terrena*, „Historisches Jahrbuch” 73 (1954), s. 36–60.

Strzelczyk J., *Wandalowie i ich afrykańskie państwo*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992.

Śrutwa J., *Przygotowanie do kapłaństwa w Afryce rzymskiej na podstawie pism św. Augustyna*, „Vox Patrum” 13-14 (1993–1995), z. 24–29, s. 267–273.

Świat rzymski w V wieku, red. R. Kosiński, K. Twardowska, Historia Iagellonica, Kraków 2010.

Tate G., *Justinien. L'épopée de l'Empire d'Orient (527–565)*, Fayard, Paris 2004.

Terullianus, *Ad martyras*, CCSL I.

Tertullianus, *De fuga in persecutione*, CCSL II.

Tertullianus, *De praescriptione*, CPL 5.

Toczko R., *Pelagiusz widziany oczami św. Augustyna, św. Hieronima, Pawła Orozjusza i Mariusza Mercatora*, „Vox Patrum” 31 (2011), t. 56, s. 699–712.

Trapè A., *Introduzione generale a sant'Agostino*, Citta Nuova Editrice, Roma 2006.

Vannier M. A., *Saint Augustin*, Entrelacs, Paris 2011.

Whittaker D., *Ethnic discourses on the frontiers of Roman Africa*, w: *Ethnic Constructs in Antiquity. The Role of Power and Tradition*, red. T. Derks, N. Roymans, Amsterdam University Press, Amsterdam 2009, s. 189–206.

Wilczyński M., *Gejzeryk i „czwarta wojna punicka”*, Wydawnictwo Napoleon V, Oświęcim 2016.

Wilson A., *Urban production in the Roman World: The View from North Africa*, „Papers of the British School at Rome” 70 (2002), s. 231–273.

Wipszycka E., *Kościół w świecie późnego antyku*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1994.

Wojcieszak M., *Obraz społeczeństwa Italii w listach Ambrożego z Mediolanu*, „Christianitas Antiqua” VI (2014), s. 177–180.

Zagórski D., *Commendavit nobis Dominus oves suas. Pasterska troska o wiernych w świetle Sermones św. Augustyna*, Toruńskie Wydawnictwo Diecezjalne – Wydawnictwo „Bernardinum”, Toruń – Pelplin 2013.